

Sõda, katk ja kallid aeg. 16. sajandi pöördelised sündmused Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutes

Tiina Kala*

Varauusaegse Liivimaa kroonikakirjutuse vormid

Liivimaa 16. sajandi kroonikakirjutus on pälvinud ajaloolaste suurt tähelepanu.¹ Eriti sajandi teise poole sattumine uurimise rambivalgusse on osaliselt tingitud mitte üksnes Vene-Liivimaa sõja sündmustest, vaid ka sõja järel kujunenud täiesti uuest poliitilisest olukorrast. See andis sõjale tagantjärele täiendavat kaalu, mis on oluliselt ehk võrreldav üksnes Liivimaa vallutamise ja ristiusustamisega 12.–13. sajandil. Sõja mõju kõrval tuleks Liivimaa kroonikakirjutuse tõusulaine põhjuseid otsides arvestada ka kogu Euroopale, sealhulgas saksa keeleruumile iseloomulikke kroonika- ja ajalookirjutuse üldist jõulist arengut varauusajal.

Viimasel paaril aastakümnel on uurijad eriti linnaajaloo seisukohalt juhtinud tähelepanu kroonikalaadsete ülestähenduste vormilisele mitmekesisusele.² Statistilist analüüsi kasutades on näiteks Madalmaade allikate varal üsna veenvalt osutatud selliste ülestähenduste kumuleerumisele ebakindluse, kriisi ja konfliktide ajal.³ Teisalt suurenes kroonikalaadsete kirjapanekute hulk kirjaliku asjaajamise osatähtsuse suurenemisega. Riia peapiiskopkonnas kerkis 15. sajandi keskpaiku esile poliitiline kroonikakirjutus, mida esindasid sellised autorid nagu Riia toompraost Dietrich Nagel või Riia raesekretär Hermann Helewegh.⁴ Riia linnaelust, aga ka Vene-Liivimaa sõja sündmustest ning nende poliitilisest taustast Riia peapiiskopkonnas kõnelevad Riia Suurgildi oldermannide kroonikamärkmed,⁵ samuti riialaste Jürgen Padel ja

* Tiina Kala (1967), PhD, teadur, Tallinna Linnaarhiiv; vanemteadur, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut, tiina.kala@tallinnlv.ee

¹ Vt. J. Laidla. Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIX (2011), lk. 7–19; K. Raik. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaa. – Ajalooline Ajakiri 2001, nr. 4 (115), lk. 5–26; S. Vahre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – Ajalooline Ajakiri 2001, nr. 1/2 (112/113), lk. 15–24; J. Kreem. Ajaloost kirjanduseks ja tagasi. Balthasar Russowi kroonika kirjutamisest, kasutamisest ja ärakasutamisest. – Keel ja Kirjandus 2013, nr. 8–9, lk. 579–589.

² Vt. nt. Urban History Writing in Northwest Europe (15th-16th centuries), ed. B. Caers, L. Demets, T. Van Gassen. Turnhout: Brepols, 2019; J. Pollmann. Archiving the Present and Chronicling for the Future in Early Modern Europe. – Past and Present (2016), Supplement 11, lk. 231–252.

³ A. Lassche, J. Kostkan, K. Nielbo. Chronicling Crises: Event Detection in Early Modern Chronicles from the Low Countries. – CEUR Workshop Proceedings (CEUR-WS.org), vol. 3290, lk. 215–230: https://ceur-ws.org/Vol-3290/short_paper4697.pdf (vaadatud 05.12.2022).

⁴ Vt. nt. T. Brück. Konflikt und Rechtfertigung in der Geschichtsschreibung Alt-Livlands. Christoph Forstenau – Silvester Stodewescher – Hermann Helewegh. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland, hrsg. v. M. Thumser. Berlin: Lit Verlag, 2011, lk. 87–131; M. Mahling. Ad rem publicam et ad ignem. Das mittelalterliche Schriftgut des Rigaer Rats und sein Fortbestand in der Neuzeit. Marburg: Herder-Institut, 2015, lk. 69–70.

⁵ Das Buch der Aeltermänner grosser Gilde in Riga. Drei Abtheilungen, von 1540 bis 1566, 1568 bis 1573, und 1590 bis 1611. – Riga's ältere Geschichte in Uebersicht, Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt. Monumenta Livoniae antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen. Vierter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen, 1844, lk. 1–286.

Caspar Padeli ülestähendused aastate 1541–1593 kohta⁶ või Riia ühe tuntuima reformaatori Silvester Tegetmayeri päevikumärkmed 1518., 1520., 1522. ja 1525. aastast.⁷

Tallinna kroonikakirjutus oli enne 16. sajandi teist poolt üpris piiratud. Selle näiteks saab tuua raehärra Johan Gellinckhuseni napid märkmed linnaelu kohta, mis hõlmavad aastaid 1454–1503,⁸ ja tinglikult ka Jaani seegi eestseisja Johan Kullerti ülestähendused seegi arve- raamatus 1500. aastal toimunud konflikti kohta linna ja Hans Roseni vahel.⁹ Tegu ei ole küll kuigi kaalukate näidetega, ometi peaks see osutama, et 16. sajandi teise poole Tallinna kroonika- kirjutus ei tekkinud päris tühjale kohale. Nii nagu Riias, on ka Tallinnast säilinud Suurgildi oldermannide päevaraamatuid. Vanimad neist on Gerd Kampferbecki päevaraamat aastatest 1560–1563¹⁰ ja Hans Schmidt'i päevaraamat aastatest 1585–1589.¹¹ Hoolimata oldermannide ülestähenduste kohati isiklikust laadist, olid need ilmselt määratud ka teistele lugejatele peale oldermanni enda. Suures osas keskenduvad päevaraamatud oldermanni ametiülesannetega seonduvale, ent neis leidub arvukalt teateid ka linna sisepoliitikast ja linnaelu korraldamisest.¹²

Liivimaa 16. sajandi kroonikate seas on nii laialdaselt tuntud ja tsiteeritud ning üldjoontes usaldusväärseks peetud teoseid, nagu Balthasar Russowi või Johann Renneri omad, aga ka arvukalt teisi, väga erineva taseme ja mahuga kirjutisi, millest suur osa oli mõjutatud päeva- poliitikast.¹³ Enamasti pärinevad 16. sajandi kroonikad luterlikelt autoritelt, ent esindatud on ka katoliiklik leer, näiteks Tilman Bredenbachi või Erdmann Tolgsdorfi¹⁴ tööd.

Kroonikate kõrval tuleb märkida mitmesuguseid jooksvaid sündmusi kajastavaid kirju- tisi, millest osa levis pisitrükistena. Aukartustäratav oli Venemaad ja selle valitsejat Ivan IV puudutavate trükiste hulk. Neid oli nii rahva- kui ka ladina- ja isegi kreekakeelseid.¹⁵ Samas

⁶ Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher, hrsg. v. H. J. Böthführ. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Dreizehnter Band. Riga: Nicolai Kymmel, 1886, lk. 291–434. Vt. Vene- Liivimaa sõja sündmuste kirjelduste kohta Riia allikates ka: M. Mahling. Ad rem publicam et ad ignem, lk. 70–71.

⁷ F. Bienemann. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Zwölfter Band. Riga: Nicolai Kymmel, 1880, lk. 502–505; H. J. Böthführ. Einige Bemerkungen zu Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Dreizehnter Band. Riga: Nicolai Kymmel, 1886, lk. 61–84.

⁸ E. von Nottbeck. Fragment einer Revaler Chronik. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Vierter Band. Reval: Franz Kluge, 1894, lk. 450–468; N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, hrsg. v. G. von Rauch. Köln, Wien: Böhlau, 1986, lk. 3–20, siin lk. 19. Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen on tõenäoliselt needsamad kroonikamärkmed omistanud Jürgen Gellinckhusenile ja dateerinud umbes 1540. aastaga (P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien: Böhlau, 1973, lk. 83). Friedrich Georg von Bunge mainib Jürgen Gellinckhusenit raehärrana 1539. aastal (F. G. von Bunge. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval: Franz Kluge, 1874, lk. 96).

⁹ TLA (Tallinna Linnaarhiiv), f. 230, n. 1, s. Bd 1a, pag. 86–88. Vt. nii Gellinckhuseni kroonika kui ka Roseni juhtumi kajastamise kohta Tallinna allikates: J. Kreem. Tallinna raearhiivi kasutamisest 16. sajandil. – Ex archivio civitatis. Tallinna Linnaarhiivi ajaloost, koost. L. Kõiv. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2008, lk. 30–39.

¹⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 22.

¹¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 23.

¹² Suuremat akadeemilist huvi on seni pärvinud ainult oldermann Caspar Meuseleri päevaraamat ülestähendus- tega aastatest 1610–1641 (TLA, f. 191, n. 2, s. 24 ja s. 27). Vt. E. von Nottbeck. Aus Revals Communalleben zur Schwedenzeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. 3, Heft 2. Reval: Franz Kluge, 1884, lk. 177–216; M. Saagpakk. The Diaries of Caspar Meuseler from Tallinn. – Interlitteraria, vol. 17, December 2012, lk. 377–390. Caspar Meuseleri 17.–18. sajandi ametijärglaste päevaraamatuid on säilinud ridamisi: TLA, f. 191, n. 2, s. 25–44.

¹³ Kokkuvõtlikku ülevaadet 16. sajandi kroonikatest vt. A. Freiherr von Taube. „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, lk. 21–41.

¹⁴ Vt. Erdmann Tolgsdorf's Geschichte des Marien-Magdalenen-Jungfernklosters in Riga seit der Reformation. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, hrsg. v. F. Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat: Franz Kluge, 1847, lk. 73–95.

¹⁵ Vt. ülevaadet nende kohta nt: A. Kappeler. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner ▶

ei jõudnud kaugeltki kõik tollaseid ajaloosündmusi jäädvustanud teosed trükki¹⁶ ja paljud selleks ka ei sobinud.

Nii 16. sajandi teise poole kui ka eelnevate ajastute kroonikakirjutuse üks küsimusi on, kust kulgeb piir poliitilise apoloogia ja puhta ajaloo huvi vahel. Oma seisukohtade põhjendamiseks või tegude õigustamiseks, teinekord ka lihtsalt tekstile retoorilise kaalu lisamiseks on ülevaateid ajaloolistest sündmustest lisatud dokumentidesse läbi aegade. Samas kohtab selliseid lisandusi ka allikates, kus neil teksti esmase otstarbe seisukohalt ei peaks tingimata kohta olema. Järgnev ongi pühendatud ühele sedalaadi allikaliigile, nimelt Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutele ja neis leiduvatele andmetele ajaloosündmuste kohta: nende sisule, kirjapanemise asjaoludele, sõnastusele, võimalikele allikatele, aga ka kõrvutamisele teiste 16. sajandi allikate andmetega. Kroonikateadetena on seejuures käsitletud gildiraamatute sissekannete osi, mis ei olnud küll nende raamatute pidamise eesmärgi seisukohalt otseselt vajalikud, selgitasid aga gildielu korraldamisel vastu võetud otsuste põhjust. Etteruttavalt olgu öeldud, et täiesti uusi ja senitundmatuid andmeid gildiraamatud ei paku, küll aga pilguheitu Tallinna ladviku informeeritusele olulistest sündmustest, nende sündmuste mõjule ja neisse suhtumisele.

Gildiraamatute pidamise laad

Omalt kombel kujutavad gildide ja Mustpeade vennaskonna asjaajamisraamatud, eriti need, mis sisaldavad andmeid jootude toimumise aja ja koha, osaliste, korraldamisega seotud ametite, väljaminekute jms. kohta omamoodi kroonikat gildis toimunust. Kui teated Vene-Liivimaa sõja kohta välja arvata, siis andmeid üldisema tähtsusega või muidu huvipakkuvatest, väljaspool gildi toimunud juhtumustest gildiraamatutesse tavaliselt ei talletatud. Erandiks on lühike märkus kirikurüüste kohta 1524. aastal¹⁷ ja üksikud teated

► Zeit: Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes. Bern: Herbert Lang; Frankfurt am Main: Peter Lang, 1972; P. Johansen (aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen). Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk. 211–213.

¹⁶ Näiteks ilmusid alles usaegsete editsioonidena Johann Renneri ja Johann Lohmülleri kroonika. Vt. Johann Renner's Livländische Historien, hrsg. v. R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1876; U. Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001; vt. ka K. Neitmann. Johann Lohmüllers evangelische Geschichte Livlands. Überlieferung – Quellen – Darstellungsweise – Intention. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland, lk. 155–200.

¹⁷ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 59v: *Anno 1524 den 23 september do worden de 3 kercken jamerlick gesturmeden alsse to dem hilgen geeste, to den monneken vnde S. Oloff, welck myt groten scaden is gegan* [– – –]. (Siin ja edaspidi on allikatsitaatides pärisnimed esitatud suure algustähega, rooma numbrite asemel kasutatud araabia numbreid ja tekst liigendatud kirjavahemärkidega. Lugejat eksitavatest originaali kirjavahemärkidest on loobutud. Lühendid on avatud vaikimisi.) Tallinna kirikurüüset dateeritakse ajalookirjanduses traditsiooniliselt siiski mitte 23. septembriga, vaid risti ülendamise päeva, s. o. 14. septembriga. See kuupäev tuleneb raekirjutaja Marcus Tirbachi käega ümber kirjutatud raemäärusest (TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 82v) ja sai ajalookirjanduses üldlevinuks pärast seda, kui Friedrich Bienemann oli raemääruse publitseerinud (F. Bienemann. Aus Livlands Luthertagen. Ein Scherflein zur 400-jährigen Gedenkefeier der Geburt des Reformators. Reval: Franz Kluge, 1883, lk. 30–31. Vt. ka T. Kala. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 18). Lisaks on vähemalt kaks sekundaarset allikat, mis nimetavad kirikurüüste kuupäevana vastavalt 13. septembrile (Jobst Dunte ärakiri Niguliste kiriku eestseija Heinrich Buschi märkmetest, vt. R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nicolaikirche zu Reval. – Mittheilungen der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Siebzehnter Band. Riga: Nicolai Kymmell, 1900, lk. 219, 300–301) ja üht ebaselgeks jäävat päeva septembris (*up des hylgen Onsdach vor sunte Mychelly*) Tallinna dominiiklaste kloostris altarieestseija Heinrich Stumme ülestähendustes (vt. L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, Riga: R. Haupt, G. Löffler, 1919, 1921, lk. 356, viide 4. Leonid Arbusow kasutas Hermann Hildebrandi väljakirjutusi Mustpeade vennaskonna arhivaalidest).

taudipuhangutest,¹⁸ teiste 16. sajandi Tallinna oluliste sündmuste kohta Suurgildi raamatutest aga ülestähendus ei leia.¹⁹

Kanuti gildi arhiiv ei paku kroonikateadete seisukohalt mõneti üllatuslikult peaaegu midagi. Aastail 1437–1596 peetud gildiraamatus, mis sisaldab peamiselt jootusid puudutavaid arveid, leidub 1464/65. aasta jõulujootude sissekande lõpul teade 43 gildivenna surmast eelmisel sügisel möllanud taudi tagajärjel.²⁰ Vene-Liivimaa sõja sündmusi jootudega seoses otseselt ei nimetata. Vaid 1570. aasta vastlate puhul mainitakse, et „kurja aja tõttu“ jootusid ei peetud.²¹ Kanuti gildi märkmeraamatust selgub, et sõja ja katku tõttu ei pandud 1567. aastal kirja uusi käsitööselle.²² Kui Suugildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatud sisaldavad arvukalt värsse ja tsitaate, siis Kanuti gildi asjaajamisraamatutest need puuduvad. Kas see viitab käsitöölise gildi liikmete madalamale haridustasemele ja kaupmeestest oluliselt erinevatele meelelahutamise viisidele või tuleb seda pidada lihtsalt märgiks erinevast lähenemisest asjaajamisraamatute pidamisele, pole võimalik öelda.

Erinevalt raedokumentidest, millest enamiku pani kirja raesekretär ehk linnakirjutaja, sisaldavad gildide asjaajamisraamatud paljusid eri käekirju. Kui mõned neist esinevad ühes või teises köites, näiteks Suurgildi lauagildi arveraamatus, ka pikema aja vältel, siis jooduraamatutes vahetus kirjutaja iga jooduga. Enamik käekirju ei ole atribueeritavad – minavormi kasutamine tekitas ei tähenda tingimata, et vastav isik oleks teinud asjaomase sissekande ise. Küll aga võib arvata, et enamikul juhtudest on kirjutajad olnud gildivennad.²³ Pikemate tagantjärele tehtud sissekannete, samuti normatiivsete tekstide puhul, nagu skraa või lepingud, on gildiraamatute täitmisel mõnikord siiski kasutatud ka raesekretäri või mõne muu professionaalse kirjutaja teeneid.²⁴ Ühtki raesekretäri sulest pärit kroonikateadet need raa-

¹⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 72r (1549): *Item dusse naffolgende sindt gestorwen meist ander pestelentzie* (järgnevad 14 gildivenna nimed); TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 577 (1566): *Item Anno 66 In den wynachten weren garlude Andrefß Kock vnde Hinnyck Wylber vnde hebben diut mall nene druncke gehalten ock der loffyken geselschop nicht tom besten gebuwen. De orßacke is dat, idt godt betert, dut vorleden gantze halue jar geswynde gestoruen hefft inn der pestelentzye welckees godt almechtych vordan genedychlyck aff wenden mote. Amen*; TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 87v (1589): *van Martynj [- - -] inder pestelentye tyt [- - -]*.

¹⁹ Täieliku ülevaate saamiseks Tallinna gildide ja vennaskondade asjaajamisraamatutes leiduvatest kroonikamärkmetest tuleks analüüsida ka Mustpeade vennaskonna dokumente. Käesolevas seoses huvi pakkuvaid arhivaale silmitatakse vennaskonna deposiidina Hamburgi riigiarhiivis ning nende käsitlemine peab esialgu jääma tulevikku. Eriti võiksid huvi pakkuda vennaskonna 16. sajandi märkmeraamatud (Staatsarchiv Hamburg, 612-2/6 (Bruderschaft der Schwarzenhäupter aus Reval), B 1 (1515–1565), B 2 (1525–1558)). Vt. Mustpeade vennaskonna arhiivi kohta: J. Kreem, K. Mäeorg. Arhiiv. – Tallinna mustpead. Mustpeade vennaskonna ajalooast ja varadest / Die Revaler Schwarzenhäupter. Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter, koost. / hrsg. v. J. Kreem, U. Oolup. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1999, lk. 153.

²⁰ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 28v (säilikus on kaks lehtede numeratsiooni, käesolev number on esitatud köite algusest algava numeratsiooni järgi): *anno 65 vp winachten [- - -] Item in dessen vor gangen herfst storuen vns af 43 gilde broders yn der pestelense*. Vt. A. Mänd. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn XVI (XX). Modus vivendi II. Tallinn: Estopol, 2005, lk. 129–157, siin lk. 139.

²¹ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 53r (köite keskelt algava numeratsiooni järgi): *Item anno 1570 yn den ffastelauendes druncken [- - -] vnde syn ock den suluen ffastelauent gene druncke gehalten worden wimme der bosen tydt wyllen, de domals vor handen was*. 1571. aastal jäid ära nii jõulu- kui ka vastlajoodud, selle põhjust aga ei nimetata (TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 53r, 55r). Jootusid võis ära jääda veelgi, sellele osutab 1570. aastate sissekannete lünklikkus gildiraamatus.

²² TLA, f. 190, n. 2, s. 376, pag. 7: *Anno 1567 vp Jacoby [- - -] dar nen gesellenn synth gewesenn van weghenn des kryges ok der pestylensy wegenn*.

²³ Mustpeade vennaskonna raamatus, mis sisaldab muu hulgas ametijaotusi jootude puhuks (TLA, f. 87, n. 1, s. 20), on jõulu- ja vastlajootude ametimeeste seas mainitud ka kaht kirjutajat (T. Kala. Reformatsioonija mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes. – Vana Tallinn (ilmumas)). Suurgildi kohta sellised andmed puuduvad, pole aga võimatu, et sealgi valiti jootudeks iga kord uus kirjutaja.

²⁴ Nii on aastate 1364–1422 kohta käivad sissekanded (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 1r–9r) Suurgildi lauagildi vendaderaamatusse tagantjärele ümber kirjutanud raesekretär Johannes Blomandahl (ametis 1405–1426).▶

matud ei sisalda. Niisiis tuleb huvi selliste teadete ülesmärkimise vastu pigem omistada gildi kaupmeestest liikmetele.

Enamik gildiraamatute sissekandeid tehti tagantjärele mingite varasemate märkmete alusel. Mõnel juhul, nagu jootude ja toomapäeva-aegse kostituse korraldamisega seoses, on see arvatavasti toimunud suhteliselt lühikest aega pärast sündmust ennast, hiljemalt enne järgmisi jootusid puudutatvat ja uue käekirjaga tehtud sissekande lisandumist. Kõigi tekstide puhul ei ole siiski võimalik öelda, kui pikk ajavahemik on jäänud toimunud sündmuse või tehingu ja selle gildiraamatus fikseerimise vahele. Kui lähtuda Mustpeade vennaskonna 1446. aastal sisse seatud raamatus leiduvast märkusest, hakati raamatut pidama selleks, et lahtistele sedelitele tehtud ülestähendused kaotsi ei läheks.²⁵ Asjaajamisraamatute šrift, sissekannetes esinevate vigade iseloom ja nende parandamise viisid näitavad, et selliseid sedeleid või mustandeid peeti ka hiljem, kirjutades asjaajamisraamatutesse nende sisu ümber. Näiteks teade kirikurüüstest 1524. aasta sügisel ja teised 1524.–1525. aastaga dateeritud sissekanded Suurgildi lauagildi vendaderaamatus on võib-olla tehtud enam kui paarkümmend aastat pärast vastavate sündmuste toimumist.²⁶

Suurgildi jooduraamatute teated Vene-Liivimaa sõja kohta

Valdav osa Suurgildi raamatute kroonikalaadseid teateid sisaldub jootude korraldamise kohta käivates sissekannetes, seda nii seoses aasta peajootudega jõulude ja vastlate ajal kui ka nn. pennijootudega. Kui enne sõda olid joodusissekannete päised reeglina üsna napid, sisaldas (sõltuvalt kirjutajast) jootude toimumise aega ja šafferite nimesid ning mõnikord ka lühikest palvet, siis sõjaajast leidub märksa pikemaid, poolt lehekülge ja enamatki hõlmavaid kirjeldusi jootude korraldamise või äräjäämisega seotud otsuste ja asjaolude kohta. Rahulikumatel aastatel pöörduti siiski endise napi stiili juurde tagasi. Küsimus on, kust jõudsid sõjateated gildivendadeni, kuidas nad neid gildiraamatutes esitasid ja miks langes valik nimelt nendele teadetele, samas kui nii linnaelus kui ka Vene-Liivimaa sõjas toimus tollal teisi märkimisväärseid sündmusi.

Reeglina on n.-ö. kroonikateateid Suurgildi raamatutesse lisatud juhul, kui nende tõttu on tulnud joodud ära jätta. Nii otsustati 1555. aasta 22. oktoobril tolle aasta jõulu jootusid mitte korraldada, viidates viletsatele kaubandusoludele.²⁷ Kuigi ajalookirjanduses seda aastat erilise majandusliku tagasilöögiajana ei tunta, tasub märkida, et rae tolliraamatu põhjal tehtud

▶ Suurgildi ja Püha Vaimu kiriku preestri Ludeke Karweli vahel 1456. aastal sõlmitud lepingu, mis tagas Karweli rendise gildi käsutusse antud viiesajalt margalt (TLA, f. 191, n. 2, s. 2, fol. 96r–98v; Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, Band 11, hrsg. v. P. Schwartz. Riga, Moskau: J. Deubner, 1905, nr. 524. Vt. selle lepingu kohta lähemalt: T. Kala. Ludeke Karwel, kogudusevaimulik. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Varrak, 2006, lk. 150–176, siin lk. 175–176), on lauagildi rendiseraamatusse ümber kirjutanud raesekretär Johannes tor Hove (ametis 1463–1479) (Johannes tor Hove kohta vt. T. Kala. Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine. – Vana Tallinn XVI (XX). Modus vivendi II. Tallinn: Estopol, 2005, lk. 108–128). Näiteid raesekretäri või anonüümseks jäävate professionaalsete kirjutajate käekirjadest on gildiraamatutes teisi.

²⁵ Vt. A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. Teine trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012, lk. 135–136.

²⁶ Aastatega 1524–1549 dateeritud sissekanded (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 59v–72r) on kirja pandud ühe ja sama käekirjaga, kusjuures kirjutamistingimustes ja -vahendites ei ole erilisi muutusi märgata. 1548. ja 1549. aastaga dateeritud sissekannetes on sama kirjutaja algselt märkinud aastaarvudeks 1558 ja 1559 ning eksimuse ise parandanud (fol. 71v–72r). Nii on mõeldav, et vähemalt osa aastaid 1524–1549 puudutatvat teksti kopeeriti raamatusse mitte enne 1559. aastat.

²⁷ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 511: [– – –] *dat me de wynachte druncke vp dut mal affdoen solde, also beschedenliken so inn kumpstigen tyden beter kop vnde tyde worde* [– – –]. Selle lehekülje tekstid eristuvad teistest, enamasti hooletuvõitu kursiivis üles tähendatud sissekannetest püüdliselt kirja pandud fraktuuri ja rubritseeritud päise poolest.

arvutuste järgi langes 1555. aastal nii Tallinnast rukist välja vedanud laevade arv, väljaveetud rukki kogus kui ka rukki hind.²⁸

Seoses 1558. aasta vastlajootude šafferite valimisega märgitakse, et sama aasta 14. jaanuaril olid sisse tunginud moskoviidid ja maad laastanud, mistõttu jäeti vastlajoodud ära, kuigi õlut siiski pruuliti ja gildimaja oli avatud.²⁹ Teade on kirja pandud kõige varem 1558. aasta lõpul – vastlaaege õllepruulimise jm. kulud on üles tähendatud koos sama aasta toomapäeva kostituse kuludega.³⁰ Niisiis on kallaletungi iseloom olnud selleks ajaks teada ja hinnang ei põhinenud üksnes esmastel kuuldustel. Teate allikat ei ole õnnestunud kindlaks teha. Rae-protokollid selles osas tuge ei paku.³¹ Balthasar Russowi kroonika nimetab vaenlase sissetungi alguskuupäevana hoopis 22. jaanuari, mil „moskoviit [tungis] võimsa sõjaväega Liivimaale kallale ja tegi Riia ja Tartu stifti ning Virumaa sõja tallermaaks“;³² sama daatumit mainib ka Oleviste pastor Hermann Gronau oma 1558. aasta 23. mail Göttingeni sugulasele sõjasündmuste kohta kirjutatud kirjas.³³ Johann Renneri järgi algas sissetung aga 24. jaanuaril,³⁴ samas kui Gronau kiri nimetab 24. jaanuari hoopis Virumaale tehtud rünnaku alguspäevana. Saksa ordu Liivimaa meister dateerib oma kirjas Riiale Aluliina ründamist aga 23. jaanuariga.³⁵ Pole võimatu, et Renneri ja Gronau nimetatud kuupäeva teati ka Suurgildis, tagantjärele tehtud sissekandes eksiti aga esimese numbriga. Eriti ilmekas teade sõjategevuse alguse ja iseloomu kohta sisaldub Suurgildi lauagildi arveraamatus. Nimelt selgub, et 1558. aasta 14. aprillil otsustati ära jätta lauagildi ja rae selle aasta ühine koosviibimine,³⁶ kuna „venelased, aidaku jumal, on selle tubli maa nii reetlikult raadanud, laastanud ja põletanud ja inimesi ilma põhjuseta surnuks lõõnud ja küüditanud, halasta, meie issand jumal taevas“. Nimetamist väärrib ka kirjeldusele lisatud märkus, et oldermann ja gildivanemad olid kirjutajale ülesandeks teinud selle raamatusse kirja panna.³⁷ Niisiis ei jäetud sõjasündmuste kirjalikku jäädvustamist vähemalt sel korral ainuüksi kirjutaja eelistuste meelevalda. Sissekanne peab olema tehtud

²⁸ J. Kivimäe. Rukis ja sool. Tallinna kaubandusest Liivi sõja eelõhtul (1554–1557). – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1995, nr. 3 (13), lk. 30, 33.

²⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 528: *So hefft sick thogedragenn dat got betert de Muschowitter alse de Russe vns is hir int lant geffallen den 14 Januwari vnde dat lant jaemerlicken vorhert* [---].

³⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 528–531.

³¹ 1558. aastast säilinud raeprotokollid (TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 5) käsitlevad kohtuasju. Kindlasti arutati raes tollal ka muid küsimusi, et aga 16.–17. sajandi raeprotokollid on köidetesse koondatud tagantjärele, võisid vastavad ülestähendused köidete komplekteerimisel kõrvale jääda.

³² Chronica der Prouintz Lyfflandt [---]. Dorch Balthasar Russowen. Bart: Andreas Seitner, 1584. – Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Zweiter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen, 1853, lk. 53. Eestikeelne tõlge: B. Russow. Liivimaa provintsi kroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud J. Kivimäe. Tallinn: Tänapäev, 2022, lk. 142.

³³ K. Höhlbaum. Zeitungen über Livland im 16. Jahrhundert. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band II, Heft 2. Reval: Lindfors' Erben, 1876, lk. 117.

³⁴ Johann Renner's Livländische Historien, lk. 163.

³⁵ J. Kreem. Ordu sügis. Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022, lk. 359, viide 1469.

³⁶ 16. sajandil peeti sellist koosviibimist kaks nädalat pärast ülestõusmispühi. Vt. lauagildi aastakoosviibimise instruksiooni: E. von Nottbeck. Die alten Schragen der grossen Gilde zu Reval. Reval: Emil Prahm, 1885, lk. 68. Lauagildi pidustuste kohta vt. ka A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades, lk. 75–76; A. Mänd. Lauagild ja vaestehoolekanne. – Tallinna Suurgild ja gildimaja, peatoim. [siin ja paaris kohas tagapool oli toimetaja taolise lühendi erandkorras kirjutatud suure tähega. Ühtluse huvides taastasin algse olukorra] T. Liibek. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2011, lk. 116. 1558. aasta ülestõusmispühapäev oli 10. aprillil, seega pidanuks koosviibimine toimuma 24. aprillil.

³⁷ TLA, f. 191, n. 2, s. 3, fol. 201v: *Item anno 58 den 14 apryllys is eyn erbar raett samt den olderluden vnde oldesten eyndrechtigen ouer eynn gekomen, datt see de tauell gyldre nycht holden wolden nach dem olden, nomtyck 14 dage nach osterenn ock myt boewyllynge der ganssen geselschop der orsake, dat de russen, goett betert. [teises käekirjas ääremärkus: got betert] szo vor retyck dyt gude lant dorch stryuet, vorhert vnde vorbrent vnde mynschen beste dotgeslagen vnde wech gevort sunder orsake, vnsser heren goet erbarme im hemmel, dyt is my vann dem olderman samt den oldesten boevallen inn dyt bock tho teken, wen der almechtyger gott den ffrede gyft, szo hebbent de na my komen nycht thogeneten, goet boehode vns vor krych.*

millalgi 1558. aasta 14. aprilli ja 1559. aasta 6. jaanuari vahel, s. t. enne kuupäeva, millega on dateeritud järgmised, uue käekirjaga tehtud kanded selles raamatus.³⁸

Vaenlaste sissetungi tõttu jäeti vastlajoodud ära ka aastail 1559–1562, kusjuures 1562. aastal mainitakse selle põhjusena linna rasket olukorda ning ratsanike, hobuste ja landsknehtide majutamist linna kõigis hoonetes, millest ka gildimaju ei olnud säästetud.³⁹

1560. aastaga seoses mainib gildiraamat küll viletsust, mida venelased maale olid põhjustanud, mitte aga 1560. aasta 11. septembril tallinlaste ette võetud väljatungi ega selle tagajärjel haavata saanud ning hukkunud linlasi, kelle seas oli ka mitmeid väljapaistvaid isikuid, sealhulgas raehärra, aastatel 1554–1557 Suurgildi oldermanni ametit pidanud Lutke van Oyten.⁴⁰ Sõjasulaseid, vähemalt Rootsi omi, oli Russowi kroonika sõnutsi linnas juba 1561. aastal,⁴¹ kuigi gildiraamat mainib sõjameeste viibimist linnas alles 1562. ja 1563. aastal. Russow seevastu sõjameeste majutumisel neil aastail pikemalt ei peatu, kuigi viibis mõne arvamuse kohaselt 1562. aasta lõpust alates ise Tallinnas.⁴² Rootsi sõjameeste Tallinnas viibimine sel ajal selgub kroonikast vaid muude sõjasündmuste kirjeldamisega seoses.⁴³ Küll aga on palgasõdurite jt. majutamisest ja ülalpidamisest põhjalikult juttu Suurgildi oldermanni Gerd Kampfperbecki 1560. aasta 18. detsembrist kuni 1563. aasta 16. veebruarini peetud päevaraamatus.⁴⁴

1564. aasta jõulujootide šafferid kurtsid, et sõja tõttu ei ole saada häid humalaid; õlu siiski pruulimata ei jäänud.⁴⁵ Mõisameeste ja landsknehtide saabumine Tallinna alla 1565. aasta augustis ja nende järgnev ründamine Tallinnast välja tunginud rootslaste poolt⁴⁶ ei kajastu gildiraamatus aga kuidagi.

1566. aasta jõulujooodud jäid ära terve eelneva poolaasta valitsenud suure suremuse tõttu taudi;⁴⁷ väiksem kostitus korraldati vaid toomapäeva õhtul.⁴⁸ Russow mainib taudi puhkemist Tallinnas 1566. aasta kevadel, lisades, et see oli alanud juba eelmisel sügisel, möllates mitte ainult linnas, vaid ka maal.⁴⁹ 16. sajandi esimesel poolel tabas Tallinna mõne- kuni mõneteist-aastase ajavahemiku järel mitu suuremat taudilainet,⁵⁰ enamikku neist ei ole jooduraamatus aga peetud vajalikuks mainida, samuti mitte 1577., 1579. ja 1580. aasta haiguspuhanguid, mida Russowi kroonika ilmekalt kirjeldab.⁵¹

³⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 3, fol. 204r. Aastaarv 1559 fol. 202r on ilmselt ekslik.

³⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 532 (1559): *der Russenn veide haluenn*; pag. 533 (1560): *des grotten wemotz haluen, de leydyge russe, vnse Erffgyenth, dussen schamellen landen tho gefoegeth heftth*; pag. 536 (1561): *yß leyder bettere ghoedt nae ghebleuen datt duett arme laendtt noch juemmer mytt dem ruessen den Erfyendtt inn vnffrede vnde kryghe hefft ghestanden*; pag. 540 (1562): *de wylle wy noch in dusser stadt ffast in bedruck vnnd droffnyssse gewissenn, ock de stadt sampt allenn hussenn vnnd alle anderenn ledyge rume myth ritterenn vnd perdenn, lansskenechten besath ock denn ghylstoffenn nycht geschoenett*. Vt. jootide ärajätmise kohta: A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades, lk. 415.

⁴⁰ Vt. selle väljatungi kirjeldust Balthasar Russowi kroonikas: B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 62. Vt. Eduard Pabsti ülemsaksa tõlget lahingu kirjeldusest Mustpeade vennaskonna märkmeraamatus: *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter*, bearb. von F. Amelung, Baron G. Wrangell. Reval: F. Wassermann, 1930, lk. 155–156. Vt. selle lahingu kohta ka: J. Kivimäe. Lahing Jeruusalemma mäe taga *anno* 1560. – Tallinna mustpead, lk. 17–33.

⁴¹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 67.

⁴² Vt. B. Russow. Liivimaa provintsi kroonika, lk. 183, viide 1.

⁴³ Russow mainib rootslaste taganemist Haapsalu alt Tallinna 1563. aasta suvel. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 69–70.

⁴⁴ TLA, f. 191, n. 2, s. 22.

⁴⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 555.

⁴⁶ Vt. B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 72–73.

⁴⁷ Vt. viide 18.

⁴⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 577.

⁴⁹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 74.

⁵⁰ Nt. aastatel 1503, 1519–1521, 1531/32, 1539, 1546, 1549/50 (P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 275; J. Kivimäe. *Ratsanik tuhkrul hobusel. Märkmeid ja mõtteid katkust ammumuistsel ajal*. – Tuna 2020, nr. 2, lk. 4–5, 7).

⁵¹ Vt. nende taudilainete ja haigus(t)e iseloomu kohta lähemalt: J. Kivimäe. *Ratsanik tuhkrul hobusel*, lk. 7–8.

Järgmise, 1567. aasta vastlajootude ärajäämise põhjuseks oli taas kartus vaenlase ees.⁵²

1570. aastal jäid venelaste, hertsog Magnuse ja tema liitlaste piiramise tõttu ära jõulujooned ja toomapäeva kostitus,⁵³ 1571. aastal vastlajoodud, kujuures gildiraamatus märgitakse, et piiramine kestis kaks päeva vähem kui 30 nädalat.⁵⁴ Käimasolevat piiramist mainitakse ka pennijooduraamatus, 1571. aasta vastlatest ülestõusmispühadeni vältava perioodi (alamsks. *hove*)⁵⁵ sissekandes.⁵⁶ Balthasar Russowi järgi vältas piiramine kolm päeva vähem kui 30 nädalat; venelased lahkusid 16. märtsil, olles enne oma leeri põlema süüdanud.⁵⁷

Millalgi enne 1571. aasta jõule puhkes linnas katk, nii et tavaliselt toomapäevaks kogutava kodanikumaksu tasumise tähtaeg (ja ühtlasi toomapäevane kostitus gildivendadele) lükati jooduraamatu teatel edasi 1572. aasta 24. jaanuarile.⁵⁸ Russowi järgi algas katk mardipäeva paiku ja vältas kevadeni, viies hauda palju igast seisusest linlasi.⁵⁹

1573. aasta vastlajootudeks (vastlateisipäev langes 1573. aastal 3. veebruarile) oli küll ettevalmistusi tehtud, ent joodud jäid gildis valitsenud musta meeoleu tõttu ära: hiljuti oli venelastele kaotatud Paide.⁶⁰ Russowi järgi vallutasid venelased Paide linnuse pärast kuuepäevast piiramist 1. jaanuaril 1573.⁶¹ Samal 1573. aastal ei õnnestunud kodanikumaksu taas toomapäevaks koguda, samuti jäeti ära selle aasta jõulujooned.⁶² 1574. aasta vastlajootude ärajäämise põhjusena nimetab jooduraamat venelaste käes oleva Rakvere edutut piiramist, „mille üle oli rohkem põhjust kurvastada kui rõõmustada“ ning kust piirajad olid sunnitud suure häbiga taganema.⁶³ 1574. aasta vastlateisipäev oli 23. veebruaril. Russowi kroonika järgi oli jaanuaris venelaste vastu Rakvere all toimunud kaks ebaõnnestunud rünnakut.⁶⁴ Sellele näib viitavat jooduraamatu sissekande esimene pool: sõjamehed ja nende pealikud ei olnud vaenlase vastu midagi saavutanud. Sissekande lõpp, milles nimetatakse häbiväärset taandumist, osutab aga juba edasiste, vastlaajast hilisematele sündmustele. Võimalik, et muu hulgas on siin silmas peetud Rakvere all šoti palgasõdurite ja saksa mõisameeste vahel 17. märtsil puhkenud löömingut, milles Russowi väitel sai surma üle 1500 šotlase.⁶⁵ Russowi teatel lahkus väepealik

⁵² TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 586: *woerde wy bedrouweth myth den Erffyent der crystenheyt den Ruessen.*

⁵³ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 600: *Anno 1570 in den winachten (in der suaren bolegeringe des russen ock hertich Mangnus mit sinem ahnhanke) weren gekoren gerlude Bertelemeus Rotertt vnde Hinrick Clodtt in der groten gylde, vnd hebben der bosuerliken tidtt nha, mitt Conzent vnde willen olderlude, oldesten vnde gemeen der lofflicken gylde vnde broderschop thom besten gebrouwen tue brulis beer, datt sulffte dorch bowillinge der oldesten demm huesse thom besten den penink schafferen moten vorkopen, de wile de tidtt gene sunte Tomas, veelweininger de fullen drunke liden wulde [---].*

⁵⁴ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 602: *vann hertich Magno vnde dem Mosckowitter vp dat maell swarlich boleggerth weren, welcke belagerunge gedureth hefft 30 weken weiniger 2 dage [---].*

⁵⁵ Vt. pennijootude perioodideks jaotamise kohta: A. Mänd. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk. 71.

⁵⁶ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 54r: *inder sweren bolegeringe des Mosschowyers, hertzoghen Mangno vnde ohrenn Annhanke. Vastlateisipäev langes 1571. aastal 27. veebruarile, ülestõusmispühapäev 15. aprillile.*

⁵⁷ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 92..

⁵⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 603: *doettylcken suchtt der pestelensse.*

⁵⁹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 91.

⁶⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 614: *de wylle, dat godtt betterdt, datt huß tho Wyttenstenn vorlarenn wordtt [---].*

⁶¹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 97.

⁶² TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 615: *tho den wynachten druncken (de ock dohe nicht geholden worden) thoboreiden is angesecht geworden: wegen erbormlicken dohe noch vorhenden lenckwerenden Russhen krigesß ock eigentliken vp sunte Thomaß Auenth dat schott nicht na dem olden vpgebracht worth, wegen engetogenen krigesß vorhinderunge.*

⁶³ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 617: *de drunke woerdenn nyctt geholdenn inn dysßenn ffastelauenn der orsake haluenn, dath vnnße kryggs luede samttlykenn mytt denn ouerstenn ffeltherenn vor Wesßenborch jegen vnnßenn ffyende tto ffelde lach vnde aldar wenegh beschaffede, des wy vns mer bedroueweden denne tto erfrouvonn hadenn, na deme se mytt grottenn spotte affttenn mussten.*

⁶⁴ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 101.

⁶⁵ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 102. Vt. selle kokkupõrke kohta: M. Laidre. *Domus Belli. Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn: Argo, 2015, lk. 462–464.

Claus Akesen (Klas Åkesson Tott) oma leeriga Rakvere alt 25. märtsil.⁶⁶ Kui lähtuda Russowi teadete kronoloogias, pidi gildiraamatu sissekanne 1574. aasta vastlajootude ärajätmise põhjuste kohta kirja pandama enam kui kuu aega pärast eeldatavaid jootusid. Pole välistatud, et jooduraamatu sissekande aluseks olid mingid sõjasündmuste jooksvad ülestähendused, mida hiljem sissekannete tegemisel kasutati, ent need võidi teha ka mälu järgi.

1574. aasta suve kohta kirjutab Russow muu hulgas, et Tallinnas hakati sel ajal venelaste igakordse lähenemise puhul hoiatuseks tornikelli lööma ning et sõjahädade tõttu ei olnud „ohkamisel ega kaebamisel otsa ega äärt“.⁶⁷ 1574. aastal jäeti jõuluhood ära, toimus vaid toomapäeva kostitus.⁶⁸ 1575. aastal jäeti vaenlase kartuses ära vastlajoodud,⁶⁹ vastlakoosolekul võeti siiski vastu uusi vendi.⁷⁰

Õllepruulimise 1577. aasta vastlajootudeks (vastlateisipäev langes 1577. aastal 19. veebruarile) katkestas venelaste piiramine.⁷¹ Piiramissündmusi kirjeldades mainib Russow muu hulgas venelaste varasemast märkimisväärselt ägedamat suurtükiltulud 17. veebruari hommikul,⁷² s. o. pühapäeval enne vastlateisipäeva. Russowi järgi lahkusid venelased pärast seitset Tallinna all veedetud nädalat 13. märtsil.⁷³ Erinevalt 1570.–1571. aasta piiramist puudutavast sissekandest gildiraamatus ei mainita seoses 1577. aasta vastlate ärajätmisega piiramise kestust. Võimalik, et sissekanne tehti jooduraamatusse veel piiramise ajal.

Kuigi järgnevalt toimus hulgaliselt tormilisi sõjasündmusi, mis pidid tunda andma ka Tallinnas, ei leia gildiraamatuist nende kohta otseseid teateid. Russowi järgi algas 1578. aasta kevadel Tallinnas ja kogu Eestis suur nälg, nii et Tallinnas olid leivapoed kuni pärtlipäevani kinni.⁷⁴ 1578. aasta vastlajootudeks (vastlateisipäev langes 1578. aastal 11. veebruarile) jäeti tavapärase õllepruulimine „kalli aja tõttu“ ära.⁷⁵ Niisiis võis juba sel ajal endast märku anda toidupuudus. Pennijooduraamatust võib aga lugeda, et võõrsilt pärit laevnikud pidasid isekeskis sel aastal siiski vastlaõhtut.⁷⁶

Pennijooduraamatu 1581. aasta rukkimaarjapäevast mihkclipäevani vältava perioodi sissekande kohaselt tõi Hans Bordinck⁷⁷ sel ajal gildi teate, et „rootslased olid tormijooksuga vallutanud tugeva Narva linnuse, mille üle paljud linnas rõõmustasid“.⁷⁸ Russowi järgi alustasid Narva alla kogunenud rootslased linna tulistamist suurtükkidest 4. septembril, 6. septembril langes linn

⁶⁶ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 102.

⁶⁷ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 103. Eestikeelne tõlge: B. Russow. Liivimaa provintsi kroonika, lk. 260.

⁶⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 619: *de Allemechtige Godt Vader vnsses Herren Jessu Christi, wende synnen gerechten Thorn vnd straffe van vns vnd help vns vth dussem grwlick Swarren krich vnd durren tydt vnd vor help vns tho einen kristilicken vnde drehtlicken fredde, amen.*

⁶⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 621: *wy bedrouwett mytt den ertzffeyent den rusßen.*

⁷⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 622.

⁷¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 629: *syntt vann wegenn des russenn belegerynge vor hyndderrt gewordenn, datt wy nychtt fferner bruwenn kundenn [– – –].*

⁷² B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 119.

⁷³ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 121.

⁷⁴ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 133–134.

⁷⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 630: *dorch vorfallende duere tidt.*

⁷⁶ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 64v: *[– – –] tho dusser vnser tyth brochte schypper Hynryck Donner vann Lubeck denn erstenn schyncken na denn olden wedder ynn der schypper schap vnde so ffolgende de annderen, so ffele erer hyr domals weren etc., vnde heldenn denn ffastelaunet yn der schypper gelage [– – –].*

⁷⁷ Hans Bordinck või Boedingk on kodanikeraamatusse kirja pandud 1567. aastal (Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, hrsg. v. O. Greiffenhagen. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus Ühisus, 1932, lk. 82: *Hans Bordinck, register lk. 118: Boedingk, Bödingk, Hans*).

⁷⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 70v: *In dußem haluen haue hefft Hans Bodinck de erste gewesen, de de tidunge gebrocht hefft in der gilde, dat de Staleke (?) festunge de Stadt Narff is van des Sweden mit Stormer handt ingenamen, dar auer sick vele in der Stadt erfrouwet hebben, godt geue sinen segen vor dan, dar mit wi also ock mogen tho fredde kamenn.*

rootslaste kätte, kes seal massiliselt tapsid ja röövivad.⁷⁹ Niisiis on gildiraamatus linna all, kus Narva rootslaste kätte mineku üle rõõmustati, küllap silmas peetud Tallinna, mitte Narvat. Ka Russowi kroonika kirjutab seoses Narva vallutamisega: „Milline rõõm tollal kogu Liivimaal ja iseäranis Tallinna linnas [---] siis oli [---].“⁸⁰ Pärast seda valitseb gildiraamatutes sõjasündmuste osas taas vaikus, vahest seetõttu, et nende pärast ei tulnud enam jootusid ära jätta.

Uuesti puudutatakse poliitilist olukorda alles 1590. aastal. Arvatavasti sama käega, mis eelnev, 1581. aasta sügise kohta käiv sissekanne, järgneb pennijooduraamatus hiljem lisatud teade, et 1590. aastal anti venelastele üle Ivangorod ja Koporje, et *Carll Hinderson* (s. o. Carl Henriksson Horn) võiks enda kätte jätta Narva. „Aeg näitab, mis sellest tuleb. Jumal andku meile rahu, aamen,“ lisab kirjutaja.⁸¹ Tallinna kaupmeestele tähendas Narva jäämine rootslaste kätte jätkuvat vajadust seista kahe linna kaubanduslikus rivaliteedis Rootsi võimude juures oma huvide eest.⁸² Võimalik, et gildiraamatus väljendatud skepsis oli osalt põhjustatud nimelt sellest. Pole kahtlust, et nende küsimuste arutamine oli gildis tol ajal igapäevane.

Põhjaliku ülevaate Suurgildi rollist Tallinnas, sealhulgas üksikasjaliku kirjelduse võitlusest Tallinna kaupmeeste privileegide eest ja konkurentsist Narvaga 1580. aastate teisel poolel, annab oldermann Hans Schmidt päevaraamat.⁸³ Mõnel juhul leidub oldermannide päevaraamatutes teateid, mis oldermanni ametikohustusi ja Tallinnas toimunud sündmusi otseselt ei puudutanud. Nende seas on Hans Schmidt sissekanne, mille järgi 1585. aasta 8. novembril jõudis Tallinna teade Pontus De la Gardie, raehärra Bartholomeus Roterti ja tõlk Hans Strasborchi uppumisest Narva jõkke.⁸⁴ Roterti surnukeha tõid mustpead 50 hobusel liikunud kaaskonnaga 13. novembril Tallinna.⁸⁵ De la Gardie ja tema saatkonna Narva kandis viibimise põhjused (rahu pikendamine venelastega Pljussas) pidid linnas olema üldteada, neil ei olnud Schmidtil põhjust eraldi peatuda.

Sõjateadete retoorika

Omaette teema on gildiraamatute kroonikateadete sõnakasutus ja selle võimalikud eeskujud.

Tegu on seguga ühelt poolt 16. sajandi poliitilisest propagandast ning teiselt poolt luterlikku usuhardust väljendavast sõnavarast, mis võis gildivendadeni jõuda üsna erinevatest allikatest: poliitilisi ja sõjalisi küsimusi puudutavatest aruteludest, mida omakorda nii toitsid kui ka kajastasid vastava sisuga kirjavahetus, lendlehed ja teised päevakajalised pisitrükised, samuti jutlused.

13.–16. sajandini tegi venevastane ideoloogia ja seda väljendav retoorika läbi olulisi muutusi, kujunedes seda teravamaks, mida kaugemale arenes ühelt poolt nn. Vene maade

⁷⁹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 146–147.

⁸⁰ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 147. Eestikeelne tõlge: B. Russow. Liivimaa provintsi kroonika, lk. 362.

⁸¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 70v: *Anno 90 iß Iwan grodt vnd Kapurri dem Rußen auergegeuen worden, dar mit H. Carll Hinderson der Narue mochte beholden, wadt hir vt enstan wil, werdt de tidt geuen, godt geue vns frede. Amen.*

⁸² Vt. Tallinna ja Narva rivaliteedi kohta: E. Küng. Mercuriuse ja Marsi vahel. Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022, lk. 260–277.

⁸³ TLA, f. 191, n. 2, s. 23.

⁸⁴ Pontus De la Gardie ja osa tema kaaskonna mehi uppus Narva jõe ületamisel paadiõnnetuses 1585. aasta 5. novembril. Vt. M. Laidre. *Domus belli*, lk. 537.

⁸⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 23, fol. 18r. Nimeliselt on uppunute seast teada ka aadlimees Brun Dücker – *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*, Teil: Estland. Band I. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1930, lk. 666. Roterti kohta vt. F. G. von Bunge. *Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat*, lk. 126. Pontus De la Gardie ja tema saatkonna uppumist mainib Salomon Henningi kroonika: S. Henning. *Liffländische Churländische Chronica*. Leipzig, 1594. – *Scriptores rerum Livonicarum*, lk. 195–290, siin lk. 283 (nimeliselt mainib Henning uppunute seas ainult De la Gardie ja Rotertit).

kogumine ja teiselt poolt riikluse areng Läänemere idakaldal ja Skandinaavias.⁸⁶ Muu hulgas muutis sõnakasutust teravamaks 15. sajandi lõpu, 16. sajandi alguse vastasseis Liivimaa ja Vene vahel ning eriti 1501.–1503. aasta Vene-Liivimaa sõda.⁸⁷ 1508. aastal ristsõjaindulgentsi müügikampaania edendamiseks koostatud anonüümne propagandakirjutis „Eynne schonne hystorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho Lyfflanth myth den Rüssen vnde Tartaren“ nimetab Ivan III türanniks.⁸⁸ See antiikajaloost ja -kirjandusest tuttav sõnakasutus muutus edaspidi üldiseks, kusjuures tegu ei olnud kaugeltki ainult Saksa ordu ringkondade hoiakuga. Samal ajal ei seisnud loomulikult paigal ka vene poliitiline mõte ja selle väljendamine kasutatud retoorika, mida mh. kasutati Liivimaa käsitamisel Vene (tsaari) pärusvaldusena.⁸⁹

Oluline, võib-olla isegi otsustav osa 16. sajandi retooriliste võtete kujunemisel võis olla mitte ainult vaenlase olemusel ja tema tegevuse laadil, vaid ka humanismiajastu hariduslikel ja kirjanduslikel eeskujudel. Kroonikateuurijad on rõhutanud nii Saksamaa humanistliku aja-lookirjutuse tähtsust üldiselt kui ka konkreetsemalt Wittenbergi, Königsbergi ja Rostocki ülikoolis õppimise olulisust mitme krooniku haridusteel.⁹⁰ Selle ajastu ja laadi esindajate kirjutisi kasutas või vähemalt tundis ka Balthasar Russow.⁹¹ Russow nimetab moskoviiti türanniks (*de Muszowiter ys ein Tyran*) näiteks kirjelduses suurvürsti saadikute ja Tartu stifti ning Tartu linna läbirääkimistest 1556. aastal.⁹² Samasugust retoorikat on kasutatud ka mitmes 1577. aasta Tallinna piiramist kirjeldavas pisitrükises (1577; Nürnberg, 1578; Rostock, 1581),⁹³ mille puhul väiksema (1577, 1578) või suurema kindlusega (1581) on oletatud Russowi autorsust.⁹⁴ Klassikaliste autorite sõnavara sai uues poliitilises ja konfessionaalses olukorras mõistagi mõnevõrra

⁸⁶ Vt. kokkuvõtlikult nt. J. Korpela. Finland's Eastern Border after the Treaty of Nöteborg: An Ecclesiastical, Political or Cultural Border? – Journal of Baltic Studies. Vol. XXXIII, Number 4, Winter 2002, lk. 384–397, siin lk. 389–390; venevastase retoorika arengu kohta 15.–16. sajandil Rootsi riigis vt. K. Tarkiainen. Se vanha vainooja. Käsitukset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen. Helsinki: SHS, 1986, lk. 16–54.

⁸⁷ Vt. selle sõja kohta nt. J. Kreem. Ordu sügis, lk. 31–37.

⁸⁸ Vt. „Schonne Hystorie“ poliitiliste eesmärkide ja sellega seonduva retoorika kohta: F. Benninghoven. Rußland im Spiegel der livländischen Schonen Hystorie von 1508. – Rossica externa. Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag, red. Hugo Weczerka. Marburg: N. G. Elwert, 1963, lk. 11–35, siin lk. 16; M. Thumser. Antirussische Propaganda in der ‚Schönen Historie von wunderbaren Geschäften der Herren zu Livland mit den Russen und Tataren‘. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland, lk. 141.

⁸⁹ Vt. A. Selart. Livland – ein russisches Erbland? – Russland an der Ostsee. Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert) / Russia on the Baltic. Imperial Strategies of Power and Cultural Patterns of Perception (16th – 20th Centuries), hrsg. v. K. Brüggemann, B. D. Woodworth. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012, lk. 29–65.

⁹⁰ Vt. nt. K. Raik. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaa, lk. 12–13; S. Vahtre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu, lk. 15.

⁹¹ Vt. Russowi kroonika selliste (võimalike) allikate kohta: P. Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber, lk. 65–96.

⁹² B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 49: *Dargegen hefft Jürgen Holtschur de Cantzeler wedder geantwortet: Herr Börgermeister, gy mögen vp flafß vnde Buxhüde wol einen betern Vorstadt hebben, alse vp solcke hendel, denn de Muscowiter ys ein Tyran, vnde möchte dem Lande einen solcken spot vnde [38b] schaden thofögen, den ydt so balde nicht vorwinnen scholde [– – –].*

⁹³ 1577. aasta pisitrükise tekst ja kommentaarid: Wahrhaftiger Bericht des Reuelschen Kriegs, Belegerung, vnd führehmbsten Scharmützel, hrsg. v. C. Rußwurm. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band II, Heft 3. Reval: Lindofrs' Erben, 1877, lk. 291–311; 1578. aasta Nürnbergi pisitrükise kohta vt. J. Kivimäe. Uus allikas Tallinna piiramise Liivimaa sõjas. Johan Wicki kogust Zürichi *Zentralbibliothek*'is. – Vana Tallinn 27 (31). Tallinn, 2016, lk. 179–191. Vt. ka J. Kivimäe. Järelsõna „Liivimaa kroonika“ lugejale. – B. Russow. Liivimaa provintsi kroonika, lk. 387–424, siin lk. 390; 1581. aasta Rostocki pisitrükise teksti ja selle võrdlust Russowi kroonikaga vt. G. Worms. „Wahrhaftige Nye Tyding“ des Chronisten Balthasar Russow aus dem Jahre 1581. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1904. Riga: W. F. Häcker, 1905, lk. 108–120.

⁹⁴ J. Kivimäe. Järelsõna „Liivimaa kroonika“ lugejale, lk. 412–413; G. Worms. „Wahrhaftige Nye Tyding“ des Chronisten Balthasar Russow aus dem Jahre 1581, lk. 109.

muutunud konnotatsiooni, väljendades mitte ainult vastase kohta käivaid hinnanguid, vaid ka kirjutajate intellektuaalseid ambitsioone.

Kroonikatest ja pisitrükistest tuttav sõnakasutus oli üldlevinud poliitilises kirjavahetuses. Olgu siin toodud vaid mõned ilmekad näited. Vaenlast nimetatakse türanniks Tallinna rae kirjas ordumeister Wilhelm Fürstenbergile 16. veebruarist 1558⁹⁵ ja Tartu piiskopi kirjas ordumeistrile 1558. aasta 17. veebruarist.⁹⁶ Moskoviidist kui põlisvaenlasest, tema ohust kristlusele Liivimaal ja tema ähvardavast türanniast räägib ordumeister Fürstenbergi sekretärile Salomon Henningile, keiser Ferdinandi juurde abi paluma läkitatud saadikule, 1558. aasta märtsis koostatud instruksioon,⁹⁷ samuti nimetavad moskoviiti põlisvaenlaseks Tallinna komtuur ja Maasilinna foogt oma kirjas 8. juunist 1558.⁹⁸

Näiteid eespool kirjeldatud sõnakasutuse kohta võiks tuua veel arvukalt. Muidugi ei kohta sellist retoorikat kõigi võimu- ja ametikandjate nimel väljastatud tekstides; palju sõltus ka teksti eesmärgist ja koostajast. Üldiselt on aga ilmne, et kindlad väljendid vaenlase ja tema tegevuse iseloomustamiseks olid Liivimaa eri ringkondades, eeskätt linnade ja Saksa ordu puhul, üldiselt käibel sõja algusest saadik ja küllap ka selle eelmängu ajal. Küsimus on, kui võrd võib sõjaohu ja -sündmustega seoses kasutatud retoorikat Liivimaa allikates pidada just kohalike meeolude väljenduseks ja kui võrd peegeldas see tolleaegset laiemat traditsiooni vaenlaste kujutamisel. Liivimaal kasutatud venevastase retoorika kohatisele sarnasusele, mõnikord lausa kattuvusele Lääne-Euroopas 15.–16. sajandil levinud türklastevastase retoorikaga on ka tähelepanu juhitud.⁹⁹ Samas võib seda mõista üldisema ajastuomase kirjeldusena teiseusulise, kummastavate kommete ja võõrapärase väljanägemisega vaenlase kohta. Pealegi ei ole paralleel türklastevastaste kirjutistega kõigi allikate (sh. Russowi kroonika puhul) alati asjakohane.¹⁰⁰

Türklastevastane kirjandus Tallinna gildivendi vaevalt et huvitas, küll aga võis linnaladviskul olla juurdepääs mõningatele teistele eespool loetletud või samataoliste allikatele. Sissekanne Suurgildi jooduraamatus, mis teatab venelaste kallaletungi algusest 1558. aastal, märgib maa „haletsusväärset laastamist“ (*dat land jaemerlicken vorher*) moskoviitide ehk venelaste (*de Muschowitter alse der Russe*) poolt.¹⁰¹ Moskoviidi nimetust kohtab hiljem veel seoses 1571. aasta piiramisega (*inder sweren bolegerunge des Mosschowytters*¹⁰²), enamikul juhtudel jäädakse aga lihtsalt venelaste juurde, keda on nimetatud kas vaenlaseks (*veide*), nagu 1559. aastal,¹⁰³ kõige sagedamini aga põlisvaenlaseks (*Erffygenth, Erfyendtt, ertzfeyentt*),¹⁰⁴ 1567. aastal kristlaskonna põlisvaenlaseks (*Erffyent der chryestenhett*).¹⁰⁵ Tegu oli niisiis omaaegses kirjasõnas,

⁹⁵ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm hrsg. v. C. Schirren. Bd. I. Reval: Franz Kluge, 1861, nr. 33, lk. 91: *by sodanem mechtigen stolten vnd vnredeliken Tyrannen*.

⁹⁶ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. I, nr. 34, lk. 94: *Tirann der Muscouwitter; dess Muscouwitterischen Tirannen halbenn*.

⁹⁷ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. I, nr. 38, lk. 105: *Muscowitter diser lande anstossender Erbfeindt*; lk. 106: *In meinung dise lande durch seine macht der Cristenheit Zuentwenden*; samas: *solche Tiranne*.

⁹⁸ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. I, nr. 65, lk. 169–170: *ablehnung desselbigen Erbfeinds des Musckowiters*.

⁹⁹ Vt. nt. M. Maasing. Infidel Turks and Schismatic Russians in Late Medieval Livonia. – Fear and Loathing in the North. Jews and Muslims in Medieval Scandinavia and the Baltic Region, ed. by C. Heß, J. Adams. Berlin, Boston: De Gruyter, 2015, lk. 347–388; A. Filjuškin. Der Livländische Krieg ist der „Heilige Krieg“: Die europäische und die russische Perspektive. – Russland an der Ostsee, lk. 73, 75.

¹⁰⁰ Vt. J. Kivimäe. Järelsõna „Liivimaa kroonika“ lugejale, lk. 422–423.

¹⁰¹ Vt. viide 29.

¹⁰² Vt. viide 56.

¹⁰³ Vt. viide 39.

¹⁰⁴ Vt. viide 39 (1560, 1561) ja 69 (1575).

¹⁰⁵ Vt. viide 52.

s. t. kroonikates, poliitilises kirjavahetuses ja poleemikas laialt levinud retoorikaga.¹⁰⁶ Siiski ei kasutanud kõik sissekannete tegijad nii erksaid värve. Näiteks märgib Suurgildi jooduraamat 1570. aasta piiramisega seoses vaid piiramise raskust (*in der suaren bolegeringe*) ja ränka aega (*der bosuerliken tidtt nha*), mis ei lubanud jõulujootusid pidada.¹⁰⁷

Gildiraamatute sõnakasutuse kujunemisel võis lisaks üldiselt levinud lugemisvarale oma osa etendada ka ühe või teise konkreetse gildivenna eeskuju. Näiteks olid kõik 16. sajandi esimesel poolel püsivamalt Tallinna raesekretäri ametit pidanud mehed – vaimulikuseisusest haritlased – Suurgildi liikmed.¹⁰⁸ Nende käekirju ei paista gildiraamatutes küll leiduvat, ent gildis toimunud mõttevahetustel ja seal kõlanud ütlemiste formuleerimisel võisid nad oma osa etendada. Rääkimata sellest, et gildivendi võis viibida omaaegsete poliitiliste arutelude või nende tulemusel sündinud dokumentide vormistamise juures.

Gildiraamatute põhitextstile lisatud värsid, tsitaadid ja invokatsioonid näitavad alates 1520.–1530. aastatest ülestähenduste tegijate varasemast lähemat tutvust klassikalise kirjasõnaga.¹⁰⁹ Sõjasündmused nendes lisandustes ei kajastu, üksiku retoorilise paralleelina võib mainida Mustpeade vennaskonna jooduraamatu 1534/35. aasta jõulujootude sissekandele lisatud värssi türannia tõusust ja vooruste allasurumisest.¹¹⁰ 16. sajandi pärandinimekirjad ja säilinud kõited näitavad, et tolleaegsel Tallinna eliidil oli tõenäoliselt varasemast rohkem raamatuid;¹¹¹ küllap neid siis ka loeti ja neist eeskuju ammutati.

Sõjaaja palvetekstid

Lühikesed palvetekstid said Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes tavaliseks alates 15. sajandi teisest poolest.¹¹² Suurgildi jooduraamatud ei ole sellest ajast säilinud. 16. sajandi

¹⁰⁶ Balthasar Russowi kroonikat kritiseerides kasutas seda krooniku lähtekohta refereerides ka näiteks venelaste teeneid osutanud Tartu stiftifoogt Elert Kruse. Elert Kruse's Freiherrn zu Kelles und Treiden, Dörptischen Stiftsvogt's Warhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefflendische *Chronica* Balthasar Russow's. Riga: W. J. Häcker, 1861, lk. 3: [– – –] *das er diesen vnfall vnd Moscowiterischen Kriegsgrundtt auf des blutigen abgöttischen (!) vnd unerhörten Sodomitischen Tyrannan [– – –] von solchen vnmenschlichen Bestien vnd aller Christen vnd freien Volcker vnderbrecher, verfolger vnd Erbfeindt soltte die warheitt seines Tirannisiren, wieder Gott, recht vnd alle billicheitt streitenden Kriegs vnd vnmenschlichen bluttvergiessens herfürbringen vnd gesetzt werden*. Vt. ka J. Laidla. Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal, lk. 9, 14.

¹⁰⁷ Vt. viide 53.

¹⁰⁸ Vt. raesekretäride Suurgildi vastuvõtmise aja kohta: A. Mänd. Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist hiliskeskaegses Tallinnas. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2005, 9, lk. 170. Vt. 16. sajandi raekirjutajate lühibiograafiaid: T. Kala. Reinold Korner, linnakirjutaja. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast, lk. 129–130; T. Salminen. City Scribes and the Management of Information. The professionalisation of a transgenerational agency and its agents in Tallinn (c. 1250–1558). – *Making Livonia. Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region*, ed. by A. Mänd, M. Tamm. London, New York: Routledge, 2020, lk. 189–211, siin lk. 205.

¹⁰⁹ T. Kala. Reformatsiooniaja mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes.

¹¹⁰ TLA, f. 87, n. 1, s. 21a, pag. 236: *Tyrannen, vorreders erheuen sick in groter macht / des wert de eddele getru vorfolget vnnd voracht / plumenstrickers, tungendregers hir mede by / wultu eyn guder gesell syn, so wachte dy / desser stuckes van stundes laet aff / oft bald kompt ouer dy godes straff*. Avaldatud: E. von Nottbeck. *Revals alte Schaffer-Poesie und Reime*. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Bd. V, Heft IV. Reval: Franz Kluge, 1900, lk. 390–423, siin lk. 410.

¹¹¹ Vt. K. Kolk. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega, koost. K. Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv, 2001, lk. 176–186; T. Parts. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – *Lugemise kunst*, koost. P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk. 204–211.

¹¹² T. Kala. Reformatsiooniaja mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes.

s. t. kroonikates, poliitilises kirjavahetuses ja poleemikas laialt levinud retoorikaga.¹⁰⁶ Siiski ei kasutanud kõik sissekannete tegijad nii erksaid värve. Näiteks märgib Suurgildi jooduraamat 1570. aasta piiramisega seoses vaid piiramise raskust (*in der suaren bolegeringe*) ja ränka aega (*der bosuerliken tidtt nha*), mis ei lubanud jõulujootusid pidada.¹⁰⁷

Gildiraamatute sõnakasutuse kujunemisel võis lisaks üldiselt levinud lugemisvarale oma osa etendada ka ühe või teise konkreetse gildivenna eeskuju. Näiteks olid kõik 16. sajandi esimesel poolel püsivamalt Tallinna raesekretäri ametit pidanud mehed – vaimulikuseisusest haritlased – Suurgildi liikmed.¹⁰⁸ Nende käekirju ei paista gildiraamatutes küll leiduvat, ent gildis toimunud mõttevahetustel ja seal kõlanud ütlemiste formuleerimisel võisid nad oma osa etendada. Rääkimata sellest, et gildivendi võis viibida omaaegsete poliitiliste arutelude või nende tulemusel sündinud dokumentide vormistamise juures.

Gildiraamatute põhitextstile lisatud värsid, tsitaadid ja invokatsioonid näitavad alates 1520.–1530. aastatest ülestähenduste tegijate varasemast lähemat tutvust klassikalise kirjasõnaga.¹⁰⁹ Sõjasündmused nendes lisandustes ei kajastu, üksiku retoorilise paralleelina võib mainida Mustpeade vennaskonna jooduraamatu 1534/35. aasta jõulujootude sissekandele lisatud värssi türannia tõusust ja vooruste allasurumisest.¹¹⁰ 16. sajandi pärandinimekirjad ja säilinud kõited näitavad, et tolleaegsel Tallinna eliidil oli tõenäoliselt varasemast rohkem raamatuid;¹¹¹ küllap neid siis ka loeti ja neist eeskuju ammutati.

Sõjaaja palvetekstid

Lühikesed palvetekstid said Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes tavaliseks alates 15. sajandi teisest poolest.¹¹² Suurgildi jooduraamatud ei ole sellest ajast säilinud. 16. sajandi

¹⁰⁶ Balthasar Russowi kroonikat kritiseerides kasutas seda krooniku lähtekohta refereerides ka näiteks venelaste teeneid osutanud Tartu stiftifoogt Elert Kruse. Elert Kruse's Freiherrn zu Kelles und Treiden, Dörptischen Stiftsvogt's Warhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefflendische *Chronica* Balthasar Russow's. Riga: W. J. Häcker, 1861, lk. 3: [– –] *das er diesen vnfall vnd Moscowiterischen Kriegsgrundtt auf des blutigen abgöttischen (!) vnd unerhörten Sodomitischen Tyrannan [– –] von solchen vnmenschlichen Bestien vnd aller Christen vnd freien Volcker vnderbrecher, verfolger vnd Erbfeindt soltte die warheitt seines Tirannisiren, wieder Gott, recht vnd alle billicheitt streitenden Kriegs vnd vnmenschlichen bluttvergiessens herfürbringen vnd gesetzt werden*. Vt. ka J. Laidla. Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal, lk. 9, 14.

¹⁰⁷ Vt. viide 53.

¹⁰⁸ Vt. raesekretäride Suurgildi vastuvõtmise aja kohta: A. Mänd. Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist hiliskeskaegses Tallinnas. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2005, 9, lk. 170. Vt. 16. sajandi raekirjutajate lühibiograafiaid: T. Kala. Reinold Korner, linnakirjutaja. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast, lk. 129–130; T. Salminen. City Scribes and the Management of Information. The professionalisation of a transgenerational agency and its agents in Tallinn (c. 1250–1558). – *Making Livonia. Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region*, ed. by A. Mänd, M. Tamm. London, New York: Routledge, 2020, lk. 189–211, siin lk. 205.

¹⁰⁹ T. Kala. Reformatsiooniaja mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes.

¹¹⁰ TLA, f. 87, n. 1, s. 21a, pag. 236: *Tyrannen, vorreders erheuen sick in groter macht / des wert de eddele getru vorfolget vnnd voracht / plumenstrickers, tungendregers hir mede by / wultu eyn guder gesell syn, so wachte dy / desser stuckes van stundes laet aff / oft bald kompt ouer dy godes straff*. Avaldatud: E. von Nottbeck. *Revals alte Schaffer-Poesie und Reime*. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Bd. V, Heft IV. Reval: Franz Kluge, 1900, lk. 390–423, siin lk. 410.

¹¹¹ Vt. K. Kolk. Teoloogiast astroloogiani. Reformatsioonijärgse kolmveerandsajandi tallinlaste säilinud raamatuid. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega, koost. K. Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv, 2001, lk. 176–186; T. Parts. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – *Lugemise kunst*, koost. P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk. 204–211.

¹¹² T. Kala. Reformatsiooniaja mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes.

Suurgildi jooduraamatust leiab esimese palveteksti 1517. aasta vastlasissekande lõpust.¹¹³ Siin seal, kuigi mitte järjekindlalt igas joodusissekandes, esineb neid samas raamatus ka hiljem. Tegu oli niisiis igati tavapärase tekstilisandusega, ent enne Vene-Liivimaa sõda ei seostatud jumalaarmu palumist gildivendadele ühegi kindla sündmusega. Sõja ajal suhtumine muutus. Suurgildi pennijooduraamatus leidub 1570. aasta ülestõusmispühadest jaanipäevani vältava perioodi sissekande lõpus palvetekst, milles palutakse jumalalt rahu, kindla usu juurde jäämist, kristlikke ülemaid, hüva nõu ja üksmeelt.¹¹⁴ Sama aasta mihkclipäevast mardipäevani vältava perioodi sissekandele lisatud palves loodetakse jumala abile „hea rahu ja kristliku eluviisi“ jaluleseadmisel.¹¹⁵ 1571. aasta piiramisega seoses palutakse pennijooduraamatus jumalalt kaitset „jumalatute verekoerte“ eest, et palujad saaks jääda „püha evangeeliumi ja puhta jumala õpetuse ning hea kristliku valitsuse alla“.¹¹⁶ Sellisele vaenlast iseloomustavale sõnakasutusele leiab muu hulgas paralleeli Tallinna linna ning Harju ja Viru esindajatele 1558. aasta suvel koostatud instruksioonist läbirääkimisteks Taani kuningaga, milles taanlastelt loodeti kaitset „ebakristliku verekoera türanniku ikke ja teenimise“ vastu.¹¹⁷

Paide kaotamisest teatavas jooduraamatu sissekandes nenditakse, et sõda ja ebaõnn on ära teenitud pattudega, elatud ei ole jumala tahte järgi.¹¹⁸ Kasutatud meievorm viitab sellele, et ka Tallinnast kaugemal kogetud sõjalist ebaedu tõlgendati kui nuhtlust linlastele. Erinevalt teistest sõjaaja palvetekstidest on see palve osaliselt riimitud, kuigi komme lisada gildiraamatutesse värsse oli selleks ajaks juba taandumas.¹¹⁹ Seoses 1573. aasta jõulujootide ärajätmisega palutakse, et jumal pööraks ära oma õiglase viha ja tooks kristliku rahu.¹²⁰ 1574. aasta lõpul palutakse lisaks õiglase viha ja karistuse ärapööramisele jumalalt abi ka koledast sõjast ja kallist ajast ülesaamiseks.¹²¹ Täpselt samas sõnastuses palve on lisatud 1575. aasta toomapäevakostituse sissekandele.¹²² 1576. aastal palutakse pennijooduraamatus eelolevaks uueks aastaks jumala kaitset venelase ja kõigi tema liitlaste hirmsa türannia eest.¹²³ Arvesta-

¹¹³ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 85: *Item got van hemel vor leue vnß allen, dat wy sallych werden motten vnnd got geuet eyn ander vor better, dar wy vnß inne (?) vor sumet hebben.*

¹¹⁴ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 52v: *Godt vorleihne vns einen gnedigen friede, erhalte vns bey festem glauben, Crystlicher Obrigkeit vnd guthem rade, auch guther Eynikeit in dieser gemein.*

¹¹⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 53r: *Gott vater aller genade volene (!) in dusser bedrouedenn blogeringe einenn genedigen bistantt, dar mith wi tho gudem frede vnnde Cristlicker neringe wedderumme geradenn vnnde komenn mogenn. Amen.*

¹¹⁶ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 53v: *Inn der suaren beleggering des Rusßenn vnnde harttych Mangno vnnde bynnenn ann hange, godtt aller gnadenn ßi vnße bescutter vnnde bescharmer vnnde erhalte vns inn gnade vor dann alße he vns dorch ßyme genedyge beschutgege bette her bewartt hefft. Dar vor wy Em inn Ewycheytt lauen vnnde dancken wyllen, godtt aller gnadenn beware vns vor dann vor de godtt losßenn blott hunde vnnde geue io, datt wy vor dann mogen blyuen by deme hyllygenn Eueneylyonn (!) vnnde reynner godttlycker ler vnnde Crystlyker guder ouergheytt. Amen.*

¹¹⁷ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. II. Reval: Franz Kluge, 1862, nr. 279, lk. 320: *des vnchristenen blothundes tyrannie iock vnd denstbarkeit.* Instruksiooni on refereeritud ka Johann Renneri kroonikas. Vt. Johann Renner's Livländische Historien, lk. 192: *se sich under des blothundes tyrannie nicht begeben willen.*

¹¹⁸ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 614: *Krych vnnde vngelucke es geweßen dusße tydt, her godtt geyff vns den leuen ffrede myt flydt, mytt vnßen ßunden wy idt woll vorschuldedt hauen. Ach godtt, wy hebben nicht na dynem wyllen gedan.*

¹¹⁹ Vt. T. Kala. Reformatsioonija mentaliteedimuutuste kajastumine Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jooduraamatutes.

¹²⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 615: *Godth vorlene vnß vth gnaden inn offwendunge syneß gerechten Thorneß einenn Cristlickenn vnnde drechlickenn frede. Amen.*

¹²¹ Vt. viide 68.

¹²² TLA, f. 191, n. 2, s. 15, pag. 624.

¹²³ TLA, f. 191, n. 2, s. 20, fol. 63r: *Godt der almechtige vorlene vns allen ein geluckßelich fredßam Nie Jar, de getruwe godtt, behode vns ock gnedichlick vor der gruwßamen Tirannie des Rusßenn vnnde alle ßinen anhang vnnde helpe vns gnedichlick tho einen drechlickenn vnnde bestendigen frede. Amen.*

des seda, et Moskva põhjendas oma kallaletungi muu hulgas vajadusega võidelda ketserite vastu, kusjuures luterlasi peeti katoliiklastest hullematekski,¹²⁴ võib kaupmeeste hirmu oma evangeelse usu püsimise pärast igati mõista.

13.–15. sajandini oli Liivimaal koostatud või Liivimaaga seotud dokumentides venelaste kohta usuküsimustes kasutatud sõnavara suhteliselt ühetaoline. Kõige sagedamini nimetati neid skismaatikuteks või usmatuteks (*scismatici, infideli*), kusjuures sellise iseloomustuse taga olid mõnikord mitte ainult usulised, vaid ka poliitilised motiivid.¹²⁵ Alles 16. sajandi alguseks asendusid vanad retoorilised võtted uutega. Venelaste kallaletungi käsitletakse jumala õiglase karistuse või äraspidise tööriistana mitmete 16. sajandi autorite, nii luterlaste kui ka katoliiklaste töödes, nagu Balthasar Russowi, Philipp Melanchthoni, Timann Brakeli või Tilman Bredenbachi kroonikas.¹²⁶ Vaimulikud autorid rakendasid 16. sajandi poliitilis-konfessionaalse vastasseisuga kaasneva, kroonikatest ja lendlehtedest tuttava retoorika meelsasti oma religioosse sõnumi teenistusse.¹²⁷

Võib arvata, et gildiraamatutes kasutatud väljendid kõlasid sõja-aastail ka Tallinna kirikute kantslitest, kust kutsuti üles nii patukahetsusele kui ka palvetati omaks võetud usutunnistuse püsimise eest. Vene-Liivimaa sõja aegseid jutlusetekste ei ole Tallinnast säilinud, küll aga võib mõningaid paralleele eespool kirjeldatud retoorikale leida Georg Mülleri jutlustest 17. sajandi algusest. Nii räägib Müller näiteks 22. jutluses vaenlaste kadedusest ja vihast, võrreldes neid näljaste ja kiskjate huntidega (*kuy nedt eikedt Næliatzet ninck kisckiat Soeth*).¹²⁸ Kuigi vaenlase all peetakse siin silmas eeskätt kuradit, viidatakse samas jutluses ka Vene-Liivimaa sõjale ning osutatakse, et Issand ajab vaenlased põgenema, kui kogudus vaid pöördub ja pattu kahetseb.¹²⁹

Lõpetuseks

Nagu mujal, nii ka Tallinnas tõid kroonikalaadsete ülestähenduste sagemise 16. sajandil ootuspäraselt kaasa pöördelised või dramaatilised sündmused: kirikurüüste, eriti aga Vene-Liivimaa sõda. Lisaks võib selle põhjusi otsida ka ametialastest, intellektuaalsetest ja

¹²⁴ Vt. A. Selart. Die Reformation in Livland und konfessionelle Aspekte des livländischen Krieges. – Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland, hrsg. v. I. Misāns, K. Neitmann. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014, lk. 339–358, siin lk. 345–347.

¹²⁵ Vt. A. Selart. Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its Evil Enemies in the Fifteenth Century. – The Edges of the Medieval World, ed. by G. Jaritz, J. Kreem. Budapest: CEU, 2009, lk. 55–69, siin eriti lk. 55–60; A. Selart. Schismatiker, Vereinigung der Kirchen und das Geld. Livland und die Union von Florenz (1439). – Zeitschrift für Historische Forschung 36 (2009), lk. 1–31, siin eriti lk. 16, 21.

¹²⁶ Vt. nt. A. Selart. Die Reformation in Livland und konfessionelle Aspekte des livländischen Krieges, lk. 344–345, 350–351; J. Kivimäe. Järelsõna „Liivimaa kroonika“ lugejale, lk. 422; M. Linde. Das „Christlich Gespräch“ des Tilman Brakel: Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhundert (Osteuropa-Institut München. Mitteilungen. Nr. 26, Juni 1998): <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-63304-4>, lk. 48–62; S. Vahtre. Timann Brakel ja Balthasar Russow. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003, lk. 29–44, siin lk. 33–34; K. Brüggemann. Die *Chronica der Prouintz Lyfflandt* von Balthasar Rüssow. Ein lutherischer Pastor als politischer Chronist. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne, hrsg. v. K. Garber, M. Klöker. Tübingen: Max Niemeyer, 2003, lk. 265–281.

¹²⁷ Vt. Venemaa iseloomustamise kohta 16. sajandi Lääne-Euroopa propagandistlikus kirjasõnas lühidalt nt. A. Selart. Zur Geschichte der Russen in Livland um die Wende des 15. zum 16. Jahrhundert: Der Vorwand zur Schließung des St. Peterhofes in Novgorod im Jahre 1494. – Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar, hrsg. v. N. Angermann. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 2003, lk. 177–210, siin lk. 206–207; A. Filjuškin. Der Livländische Krieg ist der „Heilige Krieg“, lk. 86–87.

¹²⁸ G. Müller. Jutluseraamat, koost. K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, K. Prillop. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk. 494.

¹²⁹ G. Müller. Jutluseraamat, lk. 496–407.

religioosetest eeldustest, nagu kaupmeeste loomupärane huvi uudiste vastu, mis võisid puudutada nende äritegevust, üldine haridustaseme tõus ja trükiste levik, samuti eri usuleeride vastandumine ja sellega seotud debaadid.

Gildiraamatute „kroonikateadetes“ on märkimist leidnud ainult vägivaldsed ja hirmutavad sündmused. Pole üllatav, et kõige sùgavamalt on gildivendi mõjutanud sõjateated. Nii on gildiraamatutes mainitud vaenlase tungimist maale 1558. aastal, Tallinna piiramist 1570.–1571. aastal, Paide kaotamist 1573. aastal, 1574. aasta edutat katset võtta venelastelt tagasi Rakvere, Tallinna piiramist 1577. aastal ja Narva vallutamist rootslaste poolt 1581. aastal. Lisaks on nimetatud Ivangorodi ja Koporje loovutamist venelastele 1590. aastal. Nende teadete kronoloogia ja sisu ùhtib ùldiselt teiste allikate, esmajoones Balthasar Russowi kroonikaga, samas ei sisalda gildiraamatud aga kaugeltki mitte kõiki märkimisvääraseid sündmusi, mis lisaks ùldisele tähtsusele võisid puudutada ka gildivendi. Sõja osapooltest mainitakse gildiraamatutes ainult venelasi ja hertsog Magnust. Puudutatud ei ole ei Saksa ordu, rootslasi ega poolakaid, hinnangute andmisest rääkimata. Paide kaotamise ja eriti Rakvere nurjunud piiramise puhul väljendatakse n.-õ. oma leeri suhtes küll nõrdimust, kedagi siiski nimeliselt hukka mõistmata. Mainimist ei leia ka Vene poolel sõdinud tatarlased, kelle vägi etendas mitmetes sõjaepisoodides, sealhulgas sõja puhkemisel, otsustavat osa.

See, milliste sündmuste kohta ùlestähendusi tehti, sõltus vähemalt osaliselt arvatavasti kirjutaja eelistustest. Võimalik, et gildivennad pidasid mingit oma sõjakroonikat või oli oldermannidel rohkem pævaraamatuid, kui neid tänaseks säilinud on. Gildiraamatutesse võeti teateid ùle pigem ebasùstemaatilisel. Sõjateadete sõnastamisel olid peamisteks eeskujudeks arvatavasti omaaegsed vastavasisulised trükised, eriti lendlehed ja teised pisiväljaanded, samas kui nâiteks tauditeadetele nii värvikaid eeskujusid ei olnud ja need sõnastati tagasihoidlikumalt. Sõjateadetele lisatud palvetekstid kajastavad aga ilmselt kirikuteenistustel valitsenud meeleolusid, mis muutusid seda mustemaks, mida kauem oli sõja mõjusid kogetud.

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri rahastatava projekti PRG1276 Digitaalne Liivimaa: keskaja Liivimaa digiajalooline analüüs (u. 1200–1550) raames.